

Article History

Received / Geliş
03.02.2018

Accepted / Kabul
15.06.2018

Available Online / Yayınlanma
20.06.2018

A GENERAL EVALUATION OF TREATIES OF ALEXANDROPOL AND KARS ACCORDING TO TURKISH RESOURCES

**TÜRK KAYNAKLARINA GÖRE GÜMRÜ VE KARS ANTLAŞMALARINA
YÖNELİK GENEL BİR DEĞERLENDİRME**

Arzu BOY¹

Abstract

Following the war between the Ottoman Empire and Russia in 1877-1878, Kars-Ardahan-Batumi region, known as Elviye-i Selase [Three Flags] and an important geography in the east of Anatolia, was left to Russia. Until 3rd of March in 1918, which was the date when Treaty of Brest Litovsk was signed, the region was under the control of Russia. The region was excluded from the Ottoman lands once again after signing Armistice of Mudros which marked the defeat of the Ottoman Empire in World War I. From Armistice of Mudros until Treaty of Alexandropol signed on the 2nd and 3rd of December in 1920, which was during National War of Independence, the region was not dominated. With Treaty of Alexandropol and Treaty of Kars, signed on 13th of October in 1921, the region was included in Turkish lands once again. Treaty of Alexandropol was signed following Eastern Operation II that took place in the Eastern Front of National War of Independence. Armenians accepted Misak-ı Milli [National Pact] via Treaty of Alexandropol. However, the treaty was a still-born treaty as Bolsheviks did not recognize this it. Treaty of Kars, signed on 13th of October in 1921, is still effective. Treaty of Kars symbolizes the agreement between Armenia, Azerbaijan, and Georgia on Misak-ı Milli. In addition, Treaty of Kars is almost identical to Treaty of Moscow, which was signed between TBMM and Russia, except for a few articles. This study seeks to make a general evaluation of Treaties of Alexandropol and Kars. The sources that are relevant to the subject were reviewed and evaluated.

Key Words: Alexandropol, Moscow, Kars, Evaluation, Elviye-i Selase [Three Flags]

Özet

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Anadolu'nun doğusunda önemli bir coğrafya olan Elviye-i Selase denilen Kars-Ardahan-Batum Rusya'ya bırakıldı. 3 Mart 1918 Brest Litovsk Antlaşması'na kadar bölge Rusya'da kaldı. Osmanlı Devleti'nin yenilgi ile ayrıldığı I. Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi ile bölge tekrar elden çıktı. Mondros Mütarekesi'nden Milli Mücadele Dönemi'nde imzalanan 2/3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması'na kadar bölgede otoritesiz bir dönem başladı. Gümrü Antlaşması ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile bölge tekrar Türk toprağı haline geldi. Gümrü Antlaşması, Milli Mücadele'nin Doğu Cephesi'nde meydana gelen II. Doğu Harekati'nden sonra imzalandı. Ermeniler, Gümrü Antlaşması ile Misak-ı Milli'yi kabul etti; fakat antlaşma Bolşevikler tarafından tanınmadığı için tarihe ölü doğan bir antlaşma olarak geçti. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ise günümüze kadar geçerliliğini korumaktadır. Kars Antlaşması, Ermenistan Azerbaycan ve Gürcistan'ın Misak-ı Milliye onay vermesi konusunda hem fikir olduğu bir antlaşmadır. Ayrıca Kars Antlaşması kendinden önce TBMM ve Rusya arasında yapılan Moskova Antlaşması'nın birkaç maddesi dışında neredeyse bir tekrardır. Çalışmada amaç, Gümrü ve Kars Antlaşmaları'nı genel bir değerlendirme sürecinden geçirmektir. Çalışma esnasında konuyla ilgili kaynaklar tarandı ve değerlendirme yapıldı.

Anahtar Kelimeler: Gümrü, Moskova, Kars, Değerlendirme, Elviye-i Selase

¹ Dr.Öğrt.Üyesi; Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi ABD. arzunar@hotmail.com

GİRİŞ

Antlaşmaların benzer ve farklı özellikleri olmasına rağmen en önemli ortak yanları doğu sınırını belirleyen antlaşmalar olmasıdır. Gümrü ve Kars Antlaşmaları'nın ikisi de ülkenin doğu sınırı ile ilgilidir; fakat farklı zaferlerden sonra imzalanan antlaşmalardır.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra ülkenin doğusu için çok kıymet arz eden Elviye-i Selâse (Kars Ardahan Batum) Rusya'ya bırakıldı (Uras, 1950: 657; Dayı, 1997: 7). 1917'de Rusya'da ihtilalin çıkmasıyla Rus birlikleri geri çekildi ve 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'yla adı geçen yerler Osmanlı Devleti'ne bırakıldı (Kurat, 2011: 384; Yerasimos, 1979: 44; Ural, 1998: 336). Bölgede tam olarak otoritenin kurulması ve huzurun temini için Türk ordusu tarafından bölgeye yönelik askeri harekât düzenlendi ve harekât sonunda bölge Türk ordusu tarafından ele geçirilmesine rağmen bu durum uzun sürmedi (Kırzioğlu, 1999: 85). 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin on birinci maddesi gereğince bölge tekrar elden çıktı. Akabinde huzursuzluk tekrar baş gösterdi. Özellikle bölgede bulunan Ermeniler Türk halkını huzursuz ederek Rusya gibi devletlerden aldıkları güvence ile burada Ermeni Devleti kurmaya varan hayaller içerisine girdiler. (Gürün, 2005: 335; İter, 2001: 299-319). Bölgedeki huzurun tekrar sağlanması yalnızca bir askeri harekât ile mümkündür. Ermeniler üzerine yapılacak askeri harekâta başlarda TBMM'nin sıcak bakmamasına rağmen Ermenilerin çıkardığı huzursuzluğun artmasıyla askeri harekâtın başlama emri Doğu Cephesi Komutanlığına iletildi (Karabekir, 1995: 1647). Kâzım Karabekir, 24 Eylül'de karşı taarruz emrini verdi. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de ise Kars, Ermenilerden kurtarıldı (Karabekir, 1995: 1647; Hakimiyet-i Milliye, 01.11.1920. No: 71). Daha sonra Gümrü'ye doğru ilerlendi ve Ermenilerin barış istemesiyle 2 Aralık'da Gümrü Antlaşması yapıldı (Tansel, 1991: 244; Avcı, 2008: 65-76; Doğuş, 1940, S.1, 1).

Kars Antlaşması Milli Mücadele'nin zafere dönüşmesinde etkili olan Sakarya Savaşı'ndan sonra imzalanmasına rağmen bu antlaşma da Gümrü Antlaşması gibi doğu sınırları ile ilişkili bir antlaşmadır. (Akyüz, 1988: 280). Gümrü Antlaşması'nda Türk ordusunun gücü sadece Ermeniler tarafından tanınırken Kars Antlaşması'nda Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan tarafından kabul gördü. Nitekim Sakarya Savaşı'nın yaşandığı Ağustos ve Eylül 1921'de Yunan kuvvetleriyle Türk ordusu arasında büyük mücadeleler oldu ve ağustos ayında Yunan birliklerinin saldırılarına Türk ordusu başarılı bir şekilde karşılık verdi. 1-5 Eylül'de Yunanlılar bazı tepeleri ele geçirdiği için Türkler lehine bazı değişiklikler oldu. 6-12 Eylül'de ise Türk kuvvetleri taarruza geçti ve büyük bir zafer kazanıldı. 13 Eylül'de Anadolu'da Yunan kuvvetlerinden eser kalmadı (Köstüklü, 2014: 178). Dolayısıyla bu büyük zaferden sonra Sovyet Rusya, Gümrü Antlaşması ile Türkiye'ye verilen toprakların kaderi hakkında son sözü söylemek için beklemeyi tercih ederken daha sonra ilk olarak Moskova Antlaşması'nda ve akabinde ki Kars Antlaşması'nda Türkiye'nin gücünden emin olarak Gümrü Antlaşması'nda çizilen sınırı kabul etti. (Köstüklü, 2014: 178).

Gümrü Antlaşması Ermenistan ve Türk Hükümeti arasında imzalanırken Kars Antlaşması Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, TBMM Hükümeti, Rusya Sosyalist Federatif Şuralar Hükümeti'nin katılımıyla gerçekleşti². Bu antlaşmaların içeriğinde kullanılan Türkiye tabiri Misak-ı Milli ile çizilen coğrafyayı ifade etmektedir.

² Gümrü Antlaşması'na Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum valisi Hamid Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey, Ermenistan Cumhuriyeti adına Eski Başbakan Mösyü Aleander Hatisiyan, Eski Maliye Bakanı Mösyü Avram Gülhandaniyan, İçişleri Bakanı Yardımcısı Mosyü İstapan Gorganiyan katıldı (İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, TTK, Ankara, 2000, s.19; İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.102), Kars Antlaşması'nda bizzat bulunanlar: TBMM Hükümet adına BMM'de Edirne Mebusu ve Şark Cephesi

Kars Antlaşması'nda yer alan birinci madde ile Gümrü Antlaşması geçersiz oldu³. Hem bu maddeden dolayı hem de Ermenistan Taşnak Hükümeti, Gümrü Antlaşması'nı onaylamadan Bolşevikler, Ermenistan'ı ele geçirdiği için antlaşma geçersiz olurken Kars Antlaşması geçerliliğini günümüze kadar korumaktadır (Soysal, 2000: 19). Ayrıca 30 Temmuz 1922'de Gürcistan Devlet Başkanı Edward Şevardnadze ile Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel arasında dostluk, işbirliği iyi komşuluk ilişkileri antlaşması imzalandı. Bu antlaşmada Türk-Gürcü ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Buna göre; Taraflar 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması'ndan itibaren aralarında imzaladıkları sözleşme ve antlaşmalara sadık kalacaklardı (Kavrelişvili, 2014: 100-108).

1- Sınırlarla İlgili Maddeler

Gümrü Antlaşması'nın ikinci maddesinde Nahçıvan-Şahtahtı-Şarur bölgesi geçici olarak Türkiye'nin koruyuculuğuna bırakıldı⁴. Lakin bu esnada meydana gelen iktidar ve rejim değişikliği barış sürecini tehlikeye attı. Erivan'da kurulan yeni rejim Gümrü Antlaşması'nı sert bir şekilde eleştirdi. Erivan'da Sovyet temsilcisi Egrand ise, Sovyet Rusya'nın Zangezör ve Nahçıvan bölgelerinin Ermenistan'a verileceğini bildirerek yeni hükümete cesaret verdi. Bu cesaret Kars Antlaşması ile tamamen yok edildi. Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Sovyet Hükümetleri ile yapılan Kars Antlaşması ile belirtilen sınırlar içinde olmak üzere, Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'a bırakıldı⁵.

Gümrü Antlaşması'yla, Türkiye ile Ermenistan arasındaki savaş durumuna son verildi⁶. Antlaşmanın akabinde bölgede huzur sağlandı. Kars Antlaşması, bir bakıma Gümrü'de yarım kalan birçok şeyin tamamlanması gibidir. Bu antlaşmayla Türkiye'nin doğusunda kesin olarak huzur temin edildi.

Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Sabık Nafia Müsteşarı Muhtar, Türkiye Azerbaycan mümessili Memduh Şevket Beyler, Ermenistan Sosyalist Şura Hükümeti Cumhuriyesi Hariciye Komiseri Askanas Mravvan, Dahiliye Komiseri Boğos Makinziyan, Azerbaycan Sosyalist Hükümet-i Cumhuriyeti Devlet Halk Komiseri Behbud Tahtinski, Gürcistan Sosyalist Şura Hükümeti Cumhuriyesi Harbiye ve Bahriye Komiseri Şalva Eliyava, Hariciye ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze, Rusya Sosyalist Federatif Şuralar Hükümeti Cumhuriyesi Letonya Mümessili Ganetzky murahhas tayin edildi. (Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s.168; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.II, Emre Yayınları, İstanbul, s.282).

³ Kars Antlaşması'nın birinci maddesi: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükümetleri Bağıtlı Tarafların ülkelerinin parçalarından bulunan topraklar üzerinde daha önce egemenlik haklarını kullanmış olan Hükümetler arasında kararlaştırılmış olup söz konusu topraklara ilişkin antlaşmalar ile üçüncü hükümetler arasında yapılmış Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin antlaşmaları geçersiz sayarlar. Moskova'da 16 Mart 1921 (1337) günü imza edilen Türk-Rus Antlaşması bu madde hükmünün dışında tutulmuştur" (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.42).

⁴ Gümrü Antlaşması'nın ikinci maddesi: "Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır, aşağı karasunun döküldüğü yerden başlayarak, Aras Irmağı Kekaç kuzeyine dek Arpaçay'ı, daha sonra Karahan Deresi- Tiğnis batısı , büyük Kını doğusu- Kızıltaş-Büyük Akbaba Dağı çizgisinden oluşur. Sınır çizgisinin kesin biçimde belirlenmesi işi, bu andlaşmanın imzası gününden iki hafta sonra, karma bir komisyonca yerinde yapılacaktır. Kuki Dağı-Gamasur Dağı- Kurdkulak Köyü- Saat Dağı- Arpaçay Evleri-Kemurlu Dağı -Saraybulak-Ararat İstasyonu- Aras Irmağı üzerinde aşağı Karasu'nun döküldüğü yerden geçen çizginin güneyindeki (Nahçıvan, Şahtahtı, Şarur) bölgesinde daha sonra bir plepisle saptanacak yönetim biçimine ve bu yönetimin kapsayacağı topraklar Ermenistan karışmayacak ve işbu bölgede şimdilik Türkiye koruyuculuğunda bir yerel yönetim kurulacaktır" (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.18).

⁵ "Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler Hükümetleri işbu andlaşmanın III. Sayılı ekinde belirtilen sınırlar içinde olmak üzere Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaştilar" (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.18).

⁶ Gümrü Antlaşması birinci maddesi ile Türkiye ve Ermenistan arasında savaş durumuna son verildi. Bu antlaşma iki taraf arasındaki savaşı sonlandırmasına rağmen Rusya, henüz BMM gücünü tanımadı, bu devletin BMM'nin gücünü tanıması Moskova Antlaşması'yla gerçekleşti (Mehmet Alpargu ve Diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, 2001, s.180).

Kars Antlaşması'nın altıncı maddesinde Misak-ı Milliden ilk taviz verilerek, Batum, Gümrü Antlaşması ile Türkiye'ye aitken, Kars Antlaşması ile Gürcistan'a bırakıldı⁷. Mısır, buğday, arpa, pirinç, çay, portakal, limon, üzüm, zeytin yetiştirilen, hayvancılık ve balıkçılığın yapıldığı Batum'um elden çıkması Türkiye için önemli bir kayıptı.

Gümrü Antlaşması'nın üçüncü maddesinde Türkiye'de kalacak yerlerde plebisit yapılması TBMM Hükümeti tarafından kabul edildi. Bu durum TBMM Hükümeti'nin bölgedeki Türk çoğunluğundan emin olduğunu da ortaya koymaktadır⁸. Türkiye, belirlenen sınır ile daha önceki sınır arasındaki toprakların akıbetini, göç eden Ermenilerin yerlerine dönmesinden sonra bir plebisitle tayin edilmesi imkânı tanıdı. Bu durum TBMM Hükümeti'nin bölgedeki Türk çoğunluğundan hiçbir kuşku duymadığını ve dünya kamuoyu önünde ABD Başkanı Wilson'un şampiyonluğunu yaptığı "self-determinasyon" ilkesine saygılı olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak daha sonra yapılan Kars Antlaşması'na böyle bir hüküm konulmadığından söz konusu bölgede bir plebisit yapılmadı. Kars Antlaşması'nda plebisit yapılacağına dair bir maddenin olmayışı, antlaşmanın büyük bir zaferin ardından imzalanması ve Gümrü Antlaşması'nın geçersiz olması gibi sebeplere bağlanabilir. Aynı zamanda Kars Antlaşması'nda plebisit gibi bir maddenin olmayışı, antlaşmaya imza koyan devletlerin de bölgedeki Türk çoğunluğunu kabul ettiklerinin ifadesidir.

Gümrü Antlaşması'nın altıncı maddesiyle Kars Antlaşması'nın on üçüncü maddesinde görüldüğü üzere 1918 öncesinde Rus toprağı olan ve Gümrü, Kars Antlaşmaları ile Türkiye toprağı haline gelen coğrafyadaki kişilere istediği yerde yaşama hakkı verildi. Gümrü Antlaşması'yla sınır dışında bulunanlara dönme hakkı verilirken Kars Antlaşması'nın on üçüncü maddesiyle Anadolu sınırları dışına gitme hakkı verildi⁹.

2-Ermeni Konusu İle İlgili Maddeler

Gümrü Antlaşması, Kars Antlaşması'nın temelini oluşturmaktadır. Bu antlaşmadan kalan Ermeni sorunu gibi sorunlar kesin olarak Kars Antlaşması'yla çözüldü (üçüncü, 2014: 104). Sovyetler Birliği adına Kars Konferansı'na katılan Ganetzky, Rus Novy Pout gazetesine verdiği demeçle Ermeni sorununa değinerek Kars Antlaşması'nın Ermeni sorunu açısından özel bir anlam taşıdığını vurguladı. Türkiye ile Ermeniler arasındaki yüzyıllık düşmanlıktan yararlanan emperyalist devletlerin iki ülke

⁷Kars Antlaşması'nın altıncı maddesi: "Türkiye işbu andlaşmanın 4. maddesinde gösterilen sınırların kuzeyinde bulunan ve Batum lıvasına ilişkin topraklar ile Batum kenti ve limanı üzerindeki egemenlik hakkını şu koşullarla Gürcistan'a bırakmağa razı olur. Birincisi: İşbu maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması. İkinci: Batum Limanı üzerinden Türkiye'ye giden yada oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelere gümrük vergisine bağlı tutulmayarak ve hiçbir engelle karşılaşmayarak her türlü vergi ve ücretten bağışık biçimde serbest transit hakkı ile birlikte Türkiye'nin özel harcamalarından da ayrı olarak Batum Limanı'ndan yararlanmasının sağlanması" (Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s.42).

⁸ Gümrü Antlaşması'nın üçüncü maddesi: "TBMM Hükümeti, ikinci maddede sözü geçen sınır ile Osmanlı sınırı arasında bulunup işbu andlaşma uyarınca Türkiye'de kalacak olan ve üzerine Türkiye'nin tarihsel, etnik ve hukuksal ilişkisi inkar edilemez toprakların hukuksal durumu konusunda, Ermenistan Cumhuriyeti istediği takdirde asıl halkın tümüyle geri dönmesinin gerçekleştirilmesi için andlaşmanın onaylanmasından sonra üç yıl geçince plebisite başvurmayı kabul eder. Bir alt komisyon bunun biçimini belirleyecektir" (Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s.18).

⁹Kars Antlaşması'nın on üçüncü maddesi: "1918 yılından önce Rusya'ya bağlı iken üzerinde Türkiye'nin egemenlik hakkı doğrulanana kadar topraklar halkından olup Türk uyrukluluğundan çıkmak isteyenler eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte alarak Türkiye'yi özgürce terk etme hakkına sahip olacaklardır. Bunun gibi, egemenlik hakkı Türkiye tarafından Gürcistan'a bırakılmış olan toprakların halkından olup Gürcistan uyrukluluğundan çıkmak isteyenler, eşya ve mallarını ya da bunların karşılığı parayı birlikte alarak Gürcistan'ı terk etme hakkına sahip olacaklardır" (Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s.18;43).

arasındaki kin ve nefreti kendi çıkarları doğrultusunda kullandıklarını vurguladı (Yavuz, 2013: 101-155).

Gümrü Antlaşması, Büyük Millet Meclisi ve Ermenistan arasında savaşa son vermek amacıyla yapılırken Kars Antlaşması, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında cereyan eden bazı sorunları çözmek ve Moskova Antlaşması hükümlerinin Kafkas Cumhuriyetlerince de onaylanmasını sağlamak amacıyla yapıldı (Okur, 2011: 73-90). Açıkçası Rusya, Moskova Antlaşması ile kabul ettiği Büyük Millet Meclisinin gücünü bir nevi Kafkas Cumhuriyetlerinin de kabullenmesini istedi.

Gümrü Antlaşması ile Ermeni sorunu tarihsel gerçekler doğrultusunda bir çözüme kavuşturuldu (Ortak, 2016: 1-169. Gümrü Antlaşması'nın müzakerelerinde Hatisyan, Gümrü Antlaşması'yla belirlenen sınırları yeterli bulmayarak tepkisini şu şekilde dile getirdi. *"Dostluğumuzun serian tesis etmesi için tarafınızdan teklif edilen hatt-ı hudûdu tamamen kabul ettik. Gerçi bu hudûd Ermeni milletine kâfi mîkdârda arâzî bırakmıyorsa da dostluğumuz için biz de kabul ediyoruz. Esasen pilebisit kabûl edildiği için şerâit-i sulhiye de mevzû bahis olan arâzîde ihtimâl ki bir sene sonra rey-i âm yapılır, ahvâlin karışıklığı ve ahâlînin korkması dolayısıyla ahâlî şimdi yerlerine gelemez. Hudûd hakkında bir teklifimiz var. Bu bir itiraz ve şart değildir"* (TİTE. K28. G194. B194. 001). Ayrıca Hatisyan, *"Size uzattığımız dostluk elini samimiyetle tutmuyorsunuz, Ermenilerin taarruzundan çekiniyorsunuz"* diyince, *"Kazım Karabekir, müteessir olduğunuz için böyle konuşuyorsunuz iyi düşünürseniz tekliflerimiz galip devletin teklifinden ziyade kendi hayatımızı muhafaza için olduğunu ve pek makul bulunduğunu göreceksiniz. Ermeniler bizi en zayıf zamanımızda vurmasalardı onlardan emin olabilirdik"* dedi (TİTE. K28. G194. B194. 2001). Ardından şunları dile getirdi: *"Biz Kafkasya'dan çıkmazdık. Adâletli düşünmese idik. O zaman Ermenistan'ı da ortadan kaldırayabilirdik. Kuvvetimiz vardı. Fakat kemal-i samimiyetle onlara inanarak ve Ermenistan'a bir fenalık dokunmadan çekildik. Bunun mukâfâtı olarak Ermeniler bize ne yaptılar. Bizim o kadar müracaatımıza rağmen bize taarruzda bulundular. Zannediyoruz ki Ermeni tarihi içinde bu hareket fahr edilecek bir şey değildir. Biz burada böyle samimi görüşürken siz de bilirsiniz ki Londra'nın, Paris'in belki sefâhet âlemlerinde son kadehlerini içen bir takım Ermeni komitecileri bizim hakkımızda yeni düşünce ve planlar yapıyorlar. Sizin samimiyetinizden eminiz, fakat sizden daha zengin ve daha nüfusluların çizdikleri planı buradaki samimiyet silemez. Bizim hükümetimizin arzu ettiği şekil iki milletin arasını kanlı tutmak isteyen aynı adamların Ermeni milletini oyuncak gibi kullanmamasıdır"* (TİTE. K28. G194. B194. 2001).

Antlaşmada iki ülke ve iki toplum arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkileri için yeni bir başlangıç oluşturuldu. Hatta bu antlaşma ile devlete karşı silah kullanan ve kırımlara katılmış olanların dışındakilere eski yaşadıkları yerlere geri dönme hakkı tanınması gerçekten de Türkiye hükümetinin barış yanlısı bir hükümet olduğunun ifadesidir. Kars Antlaşması'na bakıldığında Ermeni sorunu diye bir sorun artık kalmadığı kabul edildi (Küçüksoy, 2007: 180).

Gümrü Antlaşması'nın altıncı maddesinde¹⁰ Ermenistan Hükümeti'nin, bazı Ermenilerin düşman ordularına katıldığını, devlete karşı silah kullandıklarını ve katliam yaptıklarını kabul ettiği görülür ki bu durum Osmanlı Hükümeti'nin aldığı tehcir kararının temel nedenlerinden birini oluşturmaktaydı.

¹⁰ Gümrü Antlaşması'nın altıncı maddesi: *"Tarafeyn-i âkideyn harb-i umûmî esnâsında düşman ordularına iltihâk ederek hükümet-i metbûasına karşı silah istimâl etmiş veyâ arâzî-i meşğûle dâhilinde yapılan kutâle iştirâk eylemiş olanlardan mâ'adâ muhâcîrlerin eski hudûd dahilindeki yurdlarına avdetlerine müsâade eder. Ve bu sûretle memleketlerine avdet edenlerin en medenî memleketlerdeki akalliyetlerin müstefid oldukları hükûkdan tamâmiyle istifâdelerini mütekâbilen ta'ahhüd eylerler"* (K31. G50. B50. 001).

Gümrü Antlaşması'nda ilk defa bir devlet Sevr Antlaşması'nı geçersiz saydı¹¹. Kars Antlaşması'nda ise Sevr Antlaşması'nın hükümlerinin tam olarak geçersiz olduğu ortadadır. Çünkü Milli Mücadele başarıyla devam ettiği için İtilaf devletleri herhangi bir yaptırım gücüne sahip değildi. Ayrıca Sevr Antlaşması doğuda bir Ermenistan Devleti'ni öngörürken Kars Antlaşması'nın bütün maddeleri, Sevr Antlaşması'nın Türkiye'nin doğusunda Ermenistan kurulacağına ilişkin maddesini geçersiz kılmaktaydı¹². Ayrıca Kars Antlaşması'yla ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa, meclisteki konuşmasında şunları söyledi: “Bu antlaşma Sevr Antlaşması'nın tatbik edilemez olduğunu gösteren vakalardan biridir. Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin hakiki menfaatlerinden ziyade cihan kapitalistlerinin iktisadi menfaatlerine göre halledilmek istenen mesele, Kars Antlaşması'yla en doğru hal suretini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri, memnuniyet vericidir ki, tekrar teessür etti” (Çolak, 2010: 111). Mustafa Kemal, Ermeni sorununun Kars Antlaşması'yla çözümlendiğini ifade etti. Ermenilerin çıkarlarından çok emperyalist devletlerin ekonomik çıkarları doğrultusunda çözümlenmeye çalışılan bu sorun Kars Antlaşması'yla sonuca kavuştu.

Her iki antlaşmada da taraflar arasında ulaşım ve iletişim kolaylığı sağlandı¹³. Gümrü Antlaşması'nın on ikinci maddesinde taraflardan her biri ulaşım konusunda sıkıntı çıkarmayacaklarını garanti etti. Ermenistan bu antlaşma ile Azerbaycan İran Gürcistan ve Türkiye arasında eşya araba vagon ve tüm transit işlerinden vergi almayacağına söz verdi. Türkiye ise bu antlaşmaya göre Emperyalist devletlerden gelecek tehlikeye karşı belirlenen miktarın dışında silah sokulmasına engel olmak için Erivan Cumhuriyeti'ndeki tüm ulaşım yollarını denetim altında tutacaktı. Kars Antlaşması'nın ise on yedinci maddesinde yine iletişim ve ulaşım kolaylığı sağlanacağı konusunda anlaşılmıştır.

¹¹Gümrü Antlaşması'nın onuncu maddesi: “Erivan Hükümeti, Türkiye Büyük Milletince kesinlikle reddedilmiş olan Sevr Andlaşması'nı hükümsüz sayıp bunu ve kimi emperyalist hükümet ve siyasal çevreler elinde bir kışkırtma aracı olan Avrupa ve Amerika'da ki temsilci heyetlerini geri çağırmayı bundan böyle iki ülke arasında her türlü yanlış düşünceleri ortadan kaldırmak iyi niyetiyle yükümlendiğini açıklar. Ermenistan Cumhuriyeti barış ve esenlik içinde gelişmesini sağlama ve Türkiye'nin komşuluk haklarına saygılı olma doğrultusundaki iyi niyetlerinin bir kanıtı olmak üzere emperyalist amaçlar güderek iki ulusun barış ve esenliğini tehlikeye sokan haris, savaşçı kişileri hükümet yönetiminden uzak tutmağı yükümlenir. (TİTE. K31. G50. B50. 001; Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s.18 ; Cemal Avcı, “Milli Mücadele Dönemi'nde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri”, Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:13,2014, ss.1-10).

¹² Üçüncü kısmın seksen dkuzuncu maddesindeki; “Mukarrerat müstesna olmak üzere Trabzon Limanı'nda Karadeniz ile serbest-i muvasale hakkı Ermenistan'a bahş olunmuştur. Bu hakkı muvasalada üçyüz kırk dokuzuncu maddede mezkur şerait dahilinde istifade edilecektir. Bu halde ithalat ve ihracatın transit suretiyle icra eylemek için Trabzon limanında üç yüz kırk bir ile üç yüz kırk dördüncü maddelerde mezkur serbest muntkalar kuvay-i umumiyesine tabi bir mahal Ermenistan'a icar olunacaktır. Cemiyet-i akvam tarafından müddet tayin olunmadığı takdirde icar daimi olacaktır” (Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyası Tarih Metinleri, C.1, TTK, Ankara,1953, s.663).

¹³ Gümrü Antlaşması'nın on ikinci maddesi: “Bağıtlı taraflardan her biri, karşı tarafa ilintili kişi ve malların kendi demiryolları ve genellikle tüm ulaşım yolları üzerinden özgürce geçmelerini ve öteki tarafın denize ya da herhangi bir ülkeye transitini her bir biçimde engellememeği yükümlenir. Türkiye Hükümeti, Şerur Nahçıvaç, Şahtahtı ve Culfa yoluyla İran, maktu ve Ermenistan arasında transit işlerinin serbestliğini sağlar. Ermenistan hükümeti, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Türkiye arasında eşya araba, vagon ve tüm transit işlerinden vergi almamayı yükümlenir. Türkiye Devleti, varlık ve yaşamına Emperyalistler tarafından girişilmesi kesinlikle beklenen yıkıcı kışkırtmalara karşı koymak zorunluluğunda bulunduğundan genel barışın gerçekleşmesine değin, ulaşım serbestliğini bozmamak koşulu ile dördüncü maddede sözü edilen sayıdan fazla silah sokmamak için, Erivan Cumhuriyeti içindeki demiryolları ve ulaşım yollarını denetim ve gözetim altında bulunduracaktır. Emperyalist devletlere ilintili resmi olmayan heyetlerin bu ülkeye girme ve sızmalarına taraflar engel olacaklardır” (Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s.41).

Kars Antlaşması'nın on yedinci maddesi: “Bağıtlı taraflar, ülkeleri arasındaki bağlantıların kesilmeden sürdürülmesi amacıyla, demiryolu, telgraf vb. ulaşım ve iletişimi koruma ve geliştirmeği ve zorluklarla karşılaşmaksızın, kişi ve malların özgürce geçişini sağlamak için gerekli önlemlerin aralarında anlaşarak alınmasını yükümlenirler. Bununla birlikte, yolcuların ve ticaret eşyasının giriş çıkışında bağıtlı ülkelerin her birinde yürürlükte bulunan yasalar bütünüyle uygulanacaktır”. (Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s.41).

Aynı şekilde Gümrü Antlaşması'nın on yedinci maddesi Kars Antlaşması'nın on altıncı maddesinin benzeridir¹⁴. Bu maddelerde karşılıklı taraflarda bulunan tutsakların geri verilmesi ve değiştirilmesi kararı alındı.

Gümrü Antlaşması'nın on beşinci maddesi Kars Antlaşması'nın ise on sekizinci maddeleri taraflar arasında ticaretin başlaması ve gelişmesi ile ilgili maddelerdir¹⁵. Gümrü Antlaşması'ndaki bu madde ile milli mücadele sürecinde düşmanca ilişkilerin sürdürüldüğü Ermenistan ile artık iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürülme isteği ortaya çıktı. Kars Antlaşması'nda da yine Gürcistan, Azerbaycan ve Rusya ile aynı şekilde pozitif ticari ilişkiler dönemine girildi. Bu antlaşmalarla diplomatik ilişkilerin yanı sıra ticari ilişkilerde geliştirilmeye çalışıldı. Türkiye ile Transkafkasya arasında ticari ilişkilerin kurulması önemli maddi kazançların sağlanmasına da yol açacaktı. Türkiye, Transkafkasya'ya tütün, pamuk hayvan, vb. ihraç ederken, bunlara karşılık oradan petrol, teknik materyaller ve çeşitli mamul eşya ithal etme olanağı bulacaktı (Yavuz, 2013: 101-155).

Kars Antlaşması'nın ikinci maddesi ile Gümrü Antlaşması'nın on dördüncü maddesi benzer maddelerdir¹⁶. Gümrü Antlaşması'nda Ermenistan'ın herhangi bir devletle yaptığı Türkiye zararına olan bir antlaşma geçersiz sayılırken Kars Antlaşması'nda ise benzer şekilde Ermenistan Azerbaycan Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri Hükümetleri Türkiye'ye ilişkin olup da bugün Büyük Millet Meclisince temsil edilen Türkiye hükümetinin tanımadığı hiçbir antlaşmayı kabul etmeyecekti.

Türkiye'nin Batum Limanı'ndan yararlanma ve bu bölgeyi Gürcistan'a bıraktığını belirten özel madde dışında Moskova'da belirlenen hususlar Kars Antlaşması'nın da esasını teşkil etti (Tengirşek, 1981: 223). Kars Antlaşması bir nevi Moskova Antlaşması'nın teyidiyken Gümrü Antlaşması ise birçok konunun ilk defa gündeme geldiği bir antlaşmadır.

Gümrü Antlaşması incelendiğinde Misak-ı Milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi çizgisinin Ermenistan kesimi, 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgalinde olan Iğdır ve Tuzluca ilçeleri ile birlikte, Kars bölgesinin geri alınmasıyla gerçekleşti. Bu çizgi bir yıl sonra imzalanacak Kars Antlaşması'na da temel oldu (Okur, 2011: 73-90). Böylelikle Gümrü Antlaşması 1918'deki Mondros Mütarekesi'nde belirlenen sınır ilk kez geçildi. Öte yandan Sevr

¹⁴ Gümrü Antlaşmasının on yedinci maddesi : *"Bu andlaşma gereğince Ermenistan'ın olup Türk ordusu işgali altında bulunan toprakların boşaltılması ve tutsakların geri verilmesi ve değiştirilmesi, Andlaşmada Ermenistan Hükümetine ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesinden sonra gerçekleştirilecektir. Alkonulan sivil ve devlet ileri gelenleri geri verilecektir. Tutukluların geri verilmesi işi alt komisyonca yapılacaktır. Kars Antlaşması'nın on altıncı maddesi: Bağlı taraflar iş bu antlaşmanın imzalanmasından sonra iki aylık bir süre içinde kendi toprakları üzerinde bulunan eski asker ve sivil tutsakları karşılıklı olarak yurtlarına geri yollamağı kabul ederler".* (TİTE. K31. B50. b001; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.18).

¹⁵ Gümrü Andlaşması'nın on beşinci maddesi: *"Bağıtlı taraflar arasında andlaşmanın imzalanmasından sonra ticaret ilişkileri başlayacak ve taraflar büyükelçi ve konsolos atayabilecektir. Kars Andlaşması'nın on sekizinci maddesi: Bağlı ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek için gerekli ticaret ilişkilerinin kurulması ve ekonomik, parasal vb. işlerin çözülmesi amacıyla, işbu antlaşmanın imzalanmasından sonra Tiflis'te ilgili ülkeler temsilcilerinden oluşan bir komisyon toplanacaktır"* (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.42).

¹⁶ Gümrü Antlaşmasının on dördüncü maddesi. *"Erivan Cumhuriyetince herhangi bir devletle yapılmış olan tüm antlaşmaların Türkiye'yi ilgilendiren, ya da Türkiye'nin çıkarlarına zararlı hükümlerini geçersiz saymayı bu cumhuriyet kabul eder ve yükümlenir".* (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.18). Kars Antlaşması'nın ikinci maddesi: *"Bağıtlı taraflar içlerinden birine zorla kabul ettirilmek istenilecek her hangi bir barış antlaşması yada uluslar arası bir bağıtlı tanımamak konusunda görüş birliği içindedirler. Bu antlaşma gereğince Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri Hükümetleri Türkiye'ye ilişkin olup da bugün Büyük Millet Meclisince temsil edilen Türkiye Hükümeti'nin tanımadığı hiçbir uluslar arası bağıtlı tanımamağı kabul eder. İşbu antlaşmada yazılı Türkiye terimi ile İstanbul'da toplanan Osmanlı Millet Meclisince kabul edilip açıklanan ve tüm devletler ile basına bildirilen 28 Aralık 1336(1920) günkü Misak-ı Milli'nin kapsadığı topraklar anlaşılır. TBMM Hükümeti'de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a ilişkin olup bu ülkelerin Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetlerince temsil olunan Hükümetlerince tanınmayan hiçbir uluslararası bağıtlı tanımamağı kabul eder".* (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.42).

Antlaşması bu antlaşmayla ilk defa geçersiz sayıldı. Sakarya gibi büyük bir zaferden sonra imzalandığı için Kars Antlaşması'nda Sevr Antlaşması tamamen ortadan kaldırıldı.

Bu antlaşma ile Gümrü ile başlayan ve Moskova Antlaşması ile devam eden kazanımlar teyit edildi. Ayrıca Türkiye ve Ermenistan arasında bir sorunun kalmadığı yeniden tekrarlandı.

Gümrü Antlaşması'yla, doğuda kazanılmış siyasi zaferle saldırı ihtimali ortadan kalktığı için birlikler batıya kaydırılırken, ardından batıya giden birliklerin verdiği destek sonucunda kazanılan zaferle birlikte Kars Antlaşması imzalandı.

Gümrü Antlaşması'nın beşinci maddesine göre Erivan'da bulunan Türkiye'nin siyasal temsilcisi ya da büyükelçisi çeşitli konularda denetleme ve soruşturma yapma hakkına sahipti¹⁷. Gümrü Antlaşması'nda böyle bir karar verilirken, Kars Antlaşması'nda bu konuya on dokuzuncu maddede karar verildi ve sonraya bırakıldı¹⁸.

Sonuç

Gümrü Antlaşması, Milli Mücadele'nin Doğu cephesinde kazanılan zaferlerden sonra imzalanan ve özellikle Ermeniler ile olan problemlerin halledilmeye çalışıldığı bir antlaşmadır. Gümrü müzakerelerinde Ermenilerin toprak talepleri karşısında Türk heyeti gerekli cevabı verdi. Müzakerelerde dikkati çeken en önemli husus Ermenilerin mücadelelerde yenilgi almasına rağmen büyük bir cesaretle toprak talebinde bulunmalarıdır. Müzakerelerde belirlenen yerlerde plebisit yapılacağı konuşulmasına rağmen Kars Antlaşması'nda böyle bir madde olmadığı için plebisit yapılmadı. Gümrü müzakerelerinde Türk heyetinin hiç çekinmeden plebisiti kabul etmesi bölgedeki Türk çoğunluğundan emin olmalarından kaynaklanmaktadır. Kars Antlaşması'nda ise plebisitin mevzu bahis olmaması bölgedeki Türk çoğunluğunu antlaşmalara imza koyan devletlerinde kabullendiğinin ispatıdır.

Gümrü Antlaşması'nın geçersiz bir antlaşma olmasına rağmen bugün birçok maddesinin halen geçerli olmasının sebebi Kars Antlaşması'nda Gümrü Antlaşması'nın maddelerinin teyit edilmesidir. İki antlaşmanın maddeleri çok benzerdir. Örneğin Gümrü Antlaşması'nın on beşinci maddesi ve Kars Antlaşması'nın on sekizinci maddeleri taraflar arasında ticaretin başlama ve geliştirilmesi ile ilgili maddelerdir. Yine Gümrü Antlaşması'nın on dördüncü ve Kars Antlaşması'nın ikinci maddeleri benzer olup taraflardan birinin tanımadığı bir antlaşmayı diğerinin tanımamasını öngörüyordu. Antlaşmalar arasındaki en bariz fark Gümrü Antlaşması'nın Ermenistan ile Kars Antlaşması'nın ise Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile imzalanmasıdır.

Gümrü Antlaşması'nda Batum, Anadolu toprakları içerisindeyken Kars Antlaşması'nda Anadolu toprakları dışında kaldı. Batum'un dışarıda kalması önemli bir toprak kaybı idi. Fakat Batum TBMM'nin diğer devletler ile imzaladığı antlaşmaları Rusya'nın kabul etmesi karşılığında Gürcistan'a bırakıldı. Açıkçası karşılıklı çıkar ilişkisi esas alındı.

Diğer taraftan Kars Antlaşması Moskova ve Gümrü Antlaşması'nın tekrarıyken Gümrü ise ilk defa gündeme gelen maddelerden oluşmaktaydı. Farklı askeri zaferlerden sonra

¹⁷ Gümrü Antlaşmasının beşinci maddesi: "Barışın yapılmasından sonra Erivan'da yerleşecek Türkiye'nin siyasal temsilcisi yada büyükelçisinin yukarıda sözü edilen konularda her zaman denetleme ve soruşturma yapmasına Erivan Hükümeti izin vermediği işbu antlaşma ile kabul etmiştir. Buna karşılık, Ermenistan Cumhuriyeti istemde bulunursa, TBMM Hükümeti Ermenistan'a silahlı yardımda bulunmayı yükümlenir" (Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, s.18).

¹⁸ Kars Antlaşması on dokuzuncu madde: "Bağıtli taraflar işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra üç aylık bir süre içinde konsolosluk sözleşmeleri yapmağı yükümlenirler".(Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, s.41).

imzalanmalarına rağmen ülkenin doğusunu ilgilendiren ve artılar getiren antlaşmalardır.

Kaynakça

- Akyüz, Y.(1988). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Ankara: TTK.
- Alpargu, M.İ.Ö.(2001). *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık
- Avcı, C.(2008). “Türk Ermeni İlişkileri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:16, ss.65-76.
- Çolak, Ö.(2010). *Lenin Dönemi’ndeki Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Dayı, E. (1997). *Elviye-i Selâse’de Milli Teşkilatlanma*, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları.
- Erim, N.(1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyası Tarih Metinleri*, C.1, TTK, Ankara.
- İlter, Erdal.(2001). “Ermeni İstekleri Karşısında Milli Teşekküllerin Tutumu (1919 - 1922)”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı. 27-28, Mayıs-Kasım, ss.299-319.
- Kırzioğlu, F.(1999). *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara: Koksav.
- Kamuran, G.(1998). *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Kamer Yayınları.
- Karabekir, K.(2000). *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Emre Yayınları.
- Karabekir, K.(1993). *İstiklal Harbimiz*, C.4, İstanbul: Emre Yayınları.
- Kavralışvili, R. Akhalkatsi, N.(2014.)”Gürcü Tarihçiliği’nde Kars Antlaşması üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Dergi Karadeniz*, Sayı:18. ss.100-108
- Köstüklü, N.(2014). Milli Mücadele’de Batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler, (Editör: H.C. Güzel& K. Çiçek&, S. Koca), *Türkler*, (169-181), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kurat, A. N.(2011). *Türkiye ve Rusya*, Ankara: TTK.
- Küçüksoy, H. (2007). *Ermeni sorunu*, Ankara: Anıl Matbaa.
- Okur, M.(2011.)”Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşması Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8, ss.73-90.
- Ortak, Ş.(2016). “Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB Arasında 9 Temmuz 1922’de İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Antlaşmalarının Türkiye-Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi”, *ijoses*, Sayı:6, ss.1-16.
- Selahattin, T.(1991). *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, İstanbul: MEB.
- Sonyal, S.(1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara: TTK.
- Tengirşek, Y.K.(1981). *Vatan Hizmetinde*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Uras, E.(1950). *Tarihte Ermeniler*, Ankara: Yeni Matbaa.
- Üçüncü, U.(2014). “İstikbal Gazetesine Göre Doğu Cephesinde Türk-Ermeni Savaşı (1920)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:16, ss.87-113.
- Yavuz, B.S.(2013). “Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslar arası Rekabet Alanı olarak Transkafkasya ve Türkiye’nin Ekonomik İlişkileri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.4,ss.101-155.
- Yerasimos, S.(1979). *Türk Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yılmaz, İ.(2001). *Gümrü Antlaşması*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Arşiv Belgeleri

TİTE.K28.G194.B194.001
TİTE.K28.G194.B194.2001
K31.G50.B50.001
TİTE.K31.B50.b001
BCA.30.18.1.1./4.45.14
BCA.030.18.11./3.34.7

Sürelî Yayınlar

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi
Doğuş Dergisi

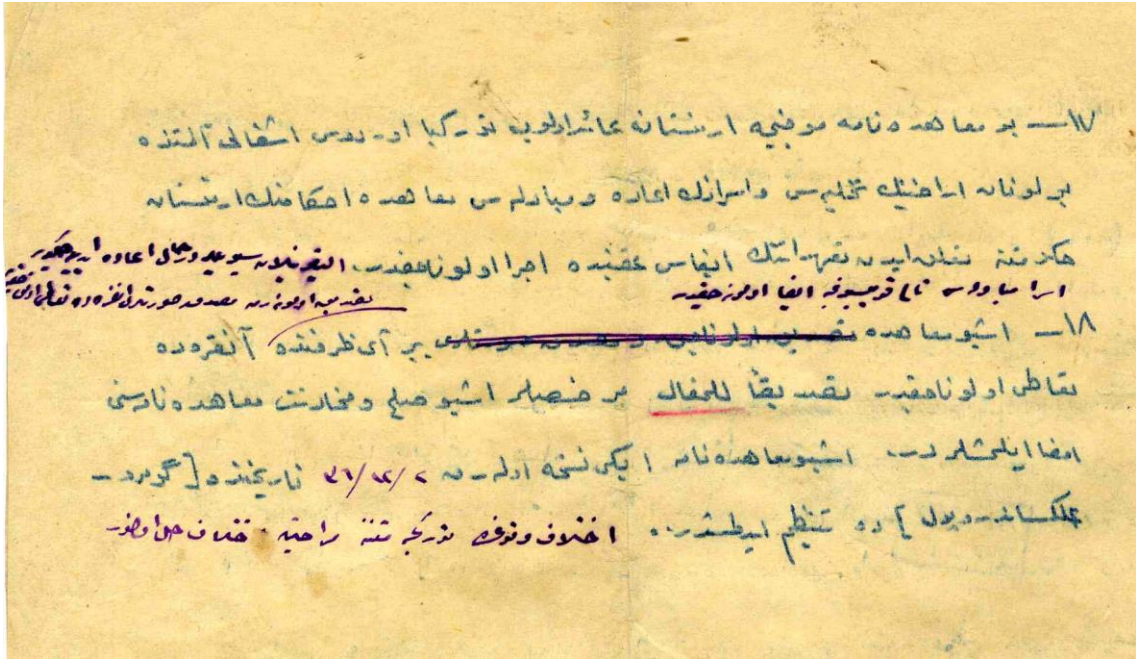
Ekler

Belge-1: 13 Ekim 1921 tarihinde Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında imzalanan Kars Antlaşması'nın onayı (BCA.30.18.1.1./4.45.14).

Handwritten document in Ottoman Turkish script. The text is written in a cursive style and includes several lines of text. At the top, there are numbers '1146' and '1147'. The document appears to be a formal agreement or treaty, as indicated by the title 'Kars Antlaşması' (Treaty of Kars) visible in the text. The document is signed and stamped at the bottom, with multiple signatures and official seals.

Belge-2:Kars Antlaşması gereğince Batum Muhtariyeti İdaresi'yle görüşmek üzere Batum limanından faydalanma imkanlarının, transit şartları ve ticaretle ilgili hususların tesbiti için Tiflis'e heyet gönderilmesi (BCA.030.18.11.3.34.7)

Belge 3: Gümrü Antlaşması'nın 17 ve 18. maddeleri (K31.G50.B50.a001).

